

ELIGIJUS DZEŽULSKIS-DUONYS

Kauno Technologijos universitetas

DEMOKRATIJOS TAPATUMO PROBLEMA: MAŽUMA VS DAUGUMA

The Problem of the Identity of Democracy: Minority vs. Majority

SUMMARY

The doubtless role of democracy in relation to the modern idea of Western civilization referring to both its ideology and societal institutions, as most probably the best way of organizing the modern society, can not eliminate the on-going process of creating the identity of democracy and reflecting upon it, that started from its earliest settlements in Ancient Greece and lasting up to the present day. This article tries to bring together certain principles serving as the theoretical background of modern mass as well as antique democracy and at the same time being the core basis of democracy as such. Making an attempt to find out major historical changes and conditions having shaped the current state of democracy is another important thing of this reflection. Even though liberal democracy has successfully performed the shift of political power from the ensured category to the task category, it doesn't change the „inherent“ principles and methods of ruling the society and forming its political authority, – the principle of an active, ruling and powerful minority vs. a ruled, passive and powerless majority is to be considered one of the most important among them.

SANTRAUKA

Straipsnyje aptariama demokratijos tapatumo problema, aktualumo neprarandanti nuo pat demokratijos užuomazgų antikinėje Graikijoje. Siekis atskleisti šiandienės demokratijos būklę brandinusias istorines sąlygas ir aplinkybes bei šios būklės teorines prielaidas neišvengiamai sugretina ją ir antikinę demokratiją bei išryškina kai kuriuos abiem demokratijoms būdingus pamatinius dalykus bei principus, tarp kurių savo svarba bei „savaimingumu“ neabejotinai išsiskiria valdančios ir veiksmingą galią turinčios mažumos principas. Tad nors liberali demokratija, sėkmingai įvykdžiusi valdžios perėjimą iš duotybės kategorijos į užduoties kategoriją, veikiausiai, yra tinkamiausia (arba mažiausiai netinkama) šiuolaikinių žmonių socialinės ir politinės organizacijos forma, ji nekeičia nuo seno nusistovėjusių (hierarchinių) visuomenės valdymo metodų ir valdžios sudarymo principų, žinomų politinio mąstymo tradicijai.

RAKTAŽODŽIAI: demokratija, mažuma, dauguma, visuomenė, valdymas, kapitalas.

KEY WORDS: democracy, minority, majority, society, ruling, capital.

IVADAS

Demokratija jau kuris laikas neatsiejama nuo modernios vakarietiškos civilizacijos. Ji dažnai suvokiama kaip politinė Bendrojo Gėrio forma. Tačiau nuo pat savo atsiradimo antikinėje Graikijoje iki šių dienų ji susiduria su savo tapatumo problema, kuri yra ir šių svarstymų *objektas*. „Valdžios pamatų krizė“, „demokratinio pasitikėjimo deficitas“, etc. kaip dabarties situacijos apibūdinimai yra naujai tematizuojamos, šiandieninės šios problemos išraiškos. Menkas žmonių aktyvumas ir minimalios jų galimybės dalyvavauti priimant politinius sprendimus, kuriant bei tobulinant politines institucijas ir politinius procesus yra kita nūdienos pripažįstama tos pačios problemos pusė. Kadangi tai jau tapo politiškai reikšmingais ir sykiu socialiai apčiuopiamais faktais, politinės srities apmąstymas – kvestionuojantis demokratijos veikimo principus ir jais paremtą dabartinės visuomenės valdymo būdą bei įgalinantis geriau susivokti gyvenamoje tikrovėje – iškyla kaip svarbus filosofinio mąstymo *uždavinys*, kuris yra daug sunkesnis, nei iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti. Vis dėlto per mažai apmąstyta demokratijos idėja labiau taiko į prietarų rinkinį nei į gyvybingo, bendrą žmonių gyvenimą kuriančio mąstymo įrankių arsenalo vaidmenį.

Šiuolaikiniame Vakarų pasaulyje įtvirtinta ir procedūrinėmis priemonėmis palaikoma, masėms priklausanti atstovaujamoji parlamentinė demokratija iš esmės kuria bejėgių stebėtojų visuomenės modelį, kuriame tikruoju valdymu pasirūpina stambiojo kapitalo atstovai. Straipsnio *tikslas* naudojantis filosofinės analizės ir refleksijos *metodais* aptarti aktualiai iškylančią demokratijos tapatumo problemą, siekiant atskleisti šiandienės demokratijos būklę brandinusias istorines sąlygas ir aplinkybes bei šios būklės teorines prielaidas, sykiu neišvengiamai išryškinant tam tikras jos analogijas su antikinė demokratija bei kai kuriuos abiem demokratijoms būdingus pamatinius principus, tarp kurių savo svarba bei „savaimingumu“ neabejotinai išsiskiria valdančiosios mažumos principas. Labai galimas daiktas, jog besirutuliodama demokratija ilgainiui ima taikyti tuos pačius valdymo metodus ir siekti iš esmės tų pačių tikslų, kaip tai daro ir kitos politinio mąstymo tradicijoje žinomos valdymo formos – kas, žinoma, yra vien *darbinė hipotezė*, kuri tačiau nėra nei lengvai, nei pakankamai įtikinamai pagrindžiama vieno teksto ribose. Prie galimo tokio pagrindimo prisidės kiti demokratijos tapatumo problemą nagrinėsiantys tekstai.

1. VALDANČIOJI MAŽUMA

Masinėje atstovaujamojoje demokratijoje bemaž nuo pat jos aušros karaliauja nepajudinamai įsitvirtinęs stambusis kapitalas, vėlyvuojau modernybės tarps-

niu, arba vadinamaisiais postmoderniais laikais, virtęs beviečiu (eksteritoriniu) globaliuoju kapitalu. Būtent kapitalas vienintelis demokratinėse šalyse yra ge-

rai bei noriai atstovaujamas visų politinių partijų ir / ar „nepriklausomų“ politikų. Ir čia nėra jokios mistifikacijos. Nors sakoma: „žmonių valdžia“, bet turima omenyje kas kita – juk ne liaudis valdo pati save, bet liaudį valdo apie kapitalą interesais susikabinusios (*trans* ar *virš* „nacionalinio“ pobūdžio) asmenų grupės, pelnytai gavusios interesų grupių pavadinimą, t. y. grupių, ginančių vien siaurus palyginti mažų savųjų sąjungų, o ne politinės daugumos interesus. Viešai labiau ar mažiau svarstomi ir atstovaujamajai parlamentinei demokratijai ypatingą grėsmę keliančiais ir todėl probleminiais laikomi dalykai – tokie kaip suinteresuotųjų spaudimo grupių daroma įtaka, tų grupių susipynimas su politinėmis partijomis, grupių statytinių patekimas į svarbius valstybinius postus ar konkrečių įstatymų pritaikymas joms – tėra (aptinkami ar parodomi?) paviršiniai per interesų grupes reiškiamos kapitalo įtakos ženklai. Pastarieji, labai galimas daiktas, tik nukreipia mąstymą nuo gilesnių dalykų – vis toalesnio ir nuoseklesnio kapitalo valdymo, kurį leidžia artikuluoti nūdienos politinės ir ekonominės patirtys bei aiškiai regimos abiejų sričių bendrosios vystymosi tendencijos, lengviau atpažįstamos kur nors Rytų, o ne Vakarų Europoje.

Tokių įžvalgų priežastys gana paprastos. Esminės politinės problemos ir keblūs, su jomis susiję, šiuo atveju demokratijai betarpiškai adresuotini klausimai tiesiogiai ir šia prasme tikrai pirmapradiškai išskyla ten, kur šiuolaikinėje visuomenėje naujai imamasi politinio valdymo ir valdžios formavimo, tam reikalui pasitelkiant demokratinį visuomenės sutvar-

kymo modelį. Tad mąstymu siekiama problemų esmė visu savo galimu aiškumu ir grynumu, reikia manyti, labiausiai atsiskleidžia jaunosiose demokratijose, nes senesnėse ją apaugina storas kultūrinis (vaizdinių, įpročių, indoktrinacijos, tradicijų ir konvencijų) jos funkcionavimo sluoksnis, kuriam nukrapštyti prireikia žymiai daugiau pastangų bei laiko. Pridėję dar vieną dabarties teikiamą privatumą – į viską žvelgti retrospektyviai, pasiremiant kelių šimtmečių liberalaus valstybingumo bei visa istorinės demokratijos perspektyva – išvystumę pakankamai iškalbingą bei vaizdingą šiuolaikinės demokratijos paveikslą. Šis proto ir minties kūrinys formalų daugumos, pagal demokratijos definiciją vadinamos liaudimi arba tauta, valdymą linksta išryškinti kaip demokratiškai, t. y. prisidengiant demokratijai būdingomis formaliomis procedūromis, valdoma liaudimi.

Čia būtina konstatuoti vieną svarbų dalyką: nors, istoriškai žvelgiant, visuomenės valdymo ir valstybės valdžios formos keičiasi, bet pats *valdymo būdas ir jo principai nesikeičia* (arba šie pasikeitimai yra neesminiai ir nežymūs). Šitaip ir demokratija – senąja ar šiuolaikine savo forma – priešingai daugiau emocijomis grįstai nuostatai, netampa kokia nors išimtimi iš bendrosios taisyklės, vadinausi, jai neturėtų būti taikomos ir rimtos išlygos. Kaip žinome, valdymas yra pirminis ir bene svarbiausias visuomenės sąrangos bei bendrųjų žmoniškų reikalų (su)tvarkymo principas. Galingieji, kurie sudaro visuomenės mažumą, visada ieško ir randa būdų, kaip valdyti daugumą bei valdant užsitikrinti deramą jos kontrolę. Jų valdymo strategija, šiuolaikiškai

kalbant, įgalinanti patį valdymą, išlieka vienodai paprasta: suteikti kuo daugiau sprendimų priėmimo bei veiklos laisvės sau ir kuo mažiau jos palikti savo valdiniam, kad būtų galima kuo lengviau juos kontroliuoti bei prireikus manipuluoti jų jausmais, nuomonėmis ar įsitikinimais. Kai siekiant tobulesnio, racionaliai pagrindžiamo valdymo tariama, jog visiems (vienodai) viešpataus įstatymai, žmonės guodžiasi atsiradusia iliuzija, kad yra laisvi ir lygūs, nes tuomet jie tiesiogiai nėra kitų žmonių valdomi. Tačiau įstatymų taikytojams vis viena privalu (ir jie tai daro kaip dabar, taip ir anksčiau) paisyti asmens, kuriam jie taikomi, rango ir jo visuomeninės politinės padėties – visuotinė lygybė, anot Cicerono, esanti tiesiog nederama, nes nepripažįsta jokių, vadinasi, ir būtinų žmogiškojo orumo laipsnių¹.

Tad įstatymų valdžia jokiū būdu neinaikina valdančiųjų kasdiene veikla vykdomo valdymo ir jį palaikančios, kaip nors teoriškai modeliuojamos valdymo strategijos, visuomet teikiančios prioritetą jos sumanytojams, o tik, galima sakyti, valdymą švelnina ir savaip jį interpretuoja, palikdama tuos pačius visuotinės prasmės rėmus. Tai primena nuolat jaučiamą papročių švelnėjimą, kuris, suprantama, priimamas kaip natūralus, sveikintinas, gal net neišvengiamas ir drauge pageidautinas reiškinys, vis dėlto esmiškai nekeičiantis nuo bemaž neatsekamų laikų „savaimingai susiklosčiusios“ bendrosios žmogaus pasaulio tvarkos, dėl kurios daugiau ar mažiau sutariama. Tokį savaiminį natūralios pasaulio tvarkos suprantamumą – jau tarsi žvelgdamas iš kitos barikadų pusės – pa-

tvirtina Aristotelis, *Politikoje* sakydamas, jog (bet kurios) „lygybės ir teisingumo visuomet siekia silpnesnieji, o tie, kurie yra stiprūs, apie tai visai negalvoja“², nes, pridursime, nėra jokio reikalo tai daryti. Klasikinė alegorinė iliustracija pateikia pavyzdį iš gamtos, kurioje stiprūs ir plėšrūs liūtai nė nemano derinti savo veiksmų su bedančiais zuikiais. Žodžiu, stipresnieji natūraliai valdo ir naudojami valdymo teikiama pranašumais, užuot tuščiai sukę galvas dėl valdžios legitimacijos ir valdžios galios atžvilgiu antrinių bei mažiau reikšmingų dalykų. Prireikus pagrįsti savąją padėtį valdantieji griebiasi įvairių legitimacinių triukų, o jų pagalbinkais šioje veikloje neretai tampa ir rimtų ketinimų nestokojantys filosofai. Politinėje filosofijoje, pavyzdžiui, žinomas bandymas valdymą grįsti žmogaus amžiumi, su pastaruoju siejama asmens branda bei įgyjama patirtimi, teigiantis, jog pati gamta nustatė skirtumą tarp jaunesniųjų ir vyresniųjų, vieniems lemdama būti valdomiems, kitiems lemdama valdyti. Neaišku, kiek ši Aristotelio pastanga atitiko tikruosius valdymo pagrindimo poreikius, o kiek buvo grynai jo „teorinio“ mąstymo ir savarankiškų spekuliatyvių paieškų rezultatas. Tačiau aišku viena: šiandien toks gamtinio pasaulio analogiją pasitelkiantis pagrindimas (kaip ir „politiškai nekorektiška“ archaika dvelkiantis liūtų ir zuikių supriešinimas) Vakarų pasaulyje būtų akivaizdžiai nepriimtinas.

Pagal tradicinius, iš antikos mus pasiekiančius valdžios apibrėžimus, valdyti gali vienas (monarchija ir tironija), keli geriausiai ar turtingiausiai (aristokratija ir oligarchija), bet tik ne visi vie-

nu metu (dauguma), nors tie visi ir turėtų ne vien teorinę galimybę dalyvauti tiek politinėje, tiek teisės sferoje, tiek ir teisę viešai pasisakyti, kaip kad to būta tiesioginėje antikinės Graikijos demokratijoje, vykdomoje nedideliame mieste, apgyvendintame į politinę bendruomenę persikūnyti pajėgiančių žmonių. Galų gale, perfrazuojant Aristotelį, ar viešpatauja nedaugelis, ar dauguma, tai tėra antraeilis dalykas palyginus su pirmaeilium ir tikrai valdymo atžvilgiu svarbiu dalyku – turtu, nes visur turtingų (ir kilmingų) yra mažai, o neturtingų daug³. Tie nedaugelis, reikia manyti, yra visuomenės „druska“, socialiniu politiniu požiūriu būtina norint užsitikrinti bei neprarasti bendro (visuomeninio) gyvenimo skonio. Turtingųjų ir neturtingųjų tarpusavio santykius reglamentuoti nėra paprasta, bet demokratijos sąlygomis – kai siekiama geranoriškai derinti abiejų pusių pozicijas, neišleidžiant iš akių nei laisvės, nei lygybės, nei teisingumo reikalavimų – tai padaryti būtina. Kaip ir galima spėti, ko nors naujo šis reglamentavimas neatneša, nes demokratijai, pasirodo, naudingiausia tai, kas naudingiausia ir kitoms valdymo formoms. Geriausia iš demokratijų, – aiškiai sako ne tik įvairių valdžios formų praktiką, bet ir „visą tiesą apie jas“ ištirti užsimojęs Aristotelis, – kai valdo kilnieji, nedarydami klaidų, o nevaldanti dauguma nėra pažeminta⁴. Kitur jis papildoma: „juk skurdžiai, nors jie negali eiti garbingų pareigų, savo noru lieka ramūs, jei tik niekas jų neskriaudžia ir neatima to, ką jie turi, tačiau tai nelengva, nes ne visada valdžia patenka į kilniųjų rankas“⁵.

Kitaip tariant, valdyti demokratijoje, kaip ir kitose valdžios formose, turi būti patikėta tam reikalui tinkančiai kilniųjų mažumai, o ne skurdžių daugumai. O tam, kad demokratijos sąlygomis surieksmintą daugumą nesijaustų pažeminta, sukuriamas demokratinis atstovavimo mechanizmas – ką savo laiku vykusiai įgyvendino antikos laikų graikai ir kas šiandien kaip nuolatinė kūrybinė užduotis politikos srityje išskylama, gyvenantiems čia ir dabar. Šis mechanizmas, be kita ko, puikiai parodo, kaip išmoningai dauguma, jai pačiai pritariant ar bent jau neprieštaraujant, gali būti nustumta nuo valdymo reikalų. Juk sekant klasikinę mintį aiškėja, jog dažnai graikų įstatymų leidėjai patvarkė taip, kad „nei turtu, nei dorybėmis nepasižyminčiai daugumai patikėta rinkti pareigūnus ir kviesti juos atsiskaityti, bet ne tiesiogiai dalyvauti aukščiausioje valdžioje“⁶. Vadinasi, daugumai lyg ir leidžiama dalyvauti viešumoje, kurioje priimami politiniai sprendimai, naudojantis visomis ir dabar liaupsinamomis demokratinėmis teisėmis, bet – o tai ir yra svarbiausia – iš tikro jai nesuteikiama realios politinės tų sprendimų priėmimo galios. Tik taip, antikinių graikų supratimu, užtikrinamas bendruomenės saugumas ir nors dalinai įgyvendinamas politiškai suprantamas teisingumas. Tik taip veikia „normali“ demokratija. Argi tai neprimena šiandien daugumai patikėtos demokratinės teisės rinkti politikus ir geriausiu atveju sulaukti nereguliarių bei miglotų jų veiklos ataskaitų?

Tad liaudies valdymas yra jei ne visiškai iliuzinis, tai visomis prasmėmis sunkiai įvykdomas dalykas. Už liaudį

valdo kiti. Pati kasdieniškiausia patirtis patvirtina, jog visos platesnės nei betarpišku patyrimu užgriebiamos bendruomenės, tame tarpe ir politiškai suvokia-

ma tauta, arba liaudis, yra tik įsivaizduojamos, tad ir jų valdymas tegali būti tariamas, vien įsivaizduojamas mąstymo srities reiškinys.

2. POKYČIAI, VIRTĘ PANAŠUMAIS

Naujieji Laikai reiškė naujus dalykus. Kai prieš kelis šimtmečius karalius, dvasinių ir pasaulietinių luomų aristokratų – tradiciškai labiausiai privilegijuotą aristokratinę politinę valdymo grupę – įvykusios socialinės politinės permainos pastūmė į šalį, naujos politinės eros, grįstos individo laisve ir piliečių lygybe viešojoje sferoje bei žadančios visuotinę ekonominę gerovę, lūkesčiai bent jau teorinėje plotmėje atrodė realūs ir įgyvendintini. Šią gerovę, kurią atspindėjo daugumos vartojimo galimybių ir pajamų augimas, pirmiausia kūrė per ekonominį ir politinį individo išsilaisvinimą išsiveržusi plataus masto industrinė ir komercinė veikla. Politiniu požiūriu revoliucijų epocha Europoje baigėsi tuo, kad demokratinės sistemos beveik visuotinai išstūmė aristokratijos valdžią. Tačiau individualizmu ir absoliutinama privačia nuosavybe grindžiamai visuomenei sugriovus ankstesnes politines ir bendruomenines socialines gyvenimo formas, valdžios vadžias į savo rankas pamažu, bet tvirtai perėmė istoriškai naujas, galios įgavęs, iš vadinamojo trečiojo luomo iškilęs visuomenės sluoksnius – kapitalistai, arba stambioji buržuazija, kuri (savo laiku) geriausiai išreiškė ir labiausiai kovojo už bene visų liberaliosios visuomenės narių trokštamus saviškius interesus. Naujos eros pradžioje ji, savaime suprantama, labiausiai

prisidėjo prie naujosios socialinės ekonominės gerovės kūrimo, o vėliau, vėlgį suprantama, nepanoro su kitais dalytis ne tik savo iš ekonominės veiklos sukauptais turtais, bet ir realiai įgyta politine valdžia, į kurią ją tolydžiai vedė iš įtvirtinto ekonominio pranašumo ir vis didesnės kapitalo koncentracijos atsirandanti bei tuo pat metu jų sąlygojama politinė galia.

Kadangi kapitalistų jėga nuo pat pradžios pasižymi ne tiek fizine, o labiau finansine galia – kas nuolat teikia jai papildomo svorio, stabilumo bei patvarumo šiaip jau nenuspėjamame nepastoviu žmonių ir jų principinio nepastovumo kuriamų žmogiškų reikalų pasaulyje – tai visa politinė ir teisinė galia, demokratinėje santvarkoje galinti tarnauti daugumai bei ginti jos iš principo teisėtus lūkesčius bei interesus, anksčiau ar vėliau atsiduria jos kaip stipresniosios pusės rankose bei – negana to – priverčia teisę tarnauti jai – šitaip juk, greičiausiai, apeliuojant į valdymo principų pastovumą, esti visuomet: nesvarbu, kas ir kokia forma ją valdytų. Kaip taikliai pastebi Alexis de Tocqueville'is, net despotas, patikėjęs savąjį valdymą teisininkams, susigrąžina jį atgal jau įgavusį teisingumo ir įstatymo bruožų⁷. Šitaip „užsakomosios“ ir intervencinės teisės priemonėmis atkuriamas tradicinis valdymo teisėtumas ir susigrąžinamas valdymo

autoritetas, kurių pradžioje teisingumo ar demokratiškumo požūriu despotinėje (demokratinėje) ar kurioje nors kitoje valstybinėje santvarkoje akivaizdžiai stokoja. Tarsi reziumuojant tai, kas glaustai jau pasakyta, galima tarti, jog istorinės permainingos, sukėlusios apčiuopiamus politinius pokyčius ir trokštamą žmonių visuomenės pertvarkymo viltį, netruko viešojoje sferoje sugražinti (naujai įtvirtinti) tų pačių mažumai priklausančių galingųjų valdymo principo ir jų jau išbandytos strategijos priemonėmis atliekamo valdžios prisiskyrimo ar jos pasisavinimo mechanizmo, kurie kad ir maskuojamomis formomis buvo perkelti į demokratinio diskurso strategiją.

Tiesa, kai kurių trumpalaikių skirtumų būta. Senųjų laikų aristokratai nevengė demonstruoti skurdžiams savojo pranašumo turtais, prabanga, puošnumu, ypatingomis pramogomis ar ceremonijomis: puotos, iškilmės ar spektakliai neretai, sudarius atitinkamas prielaidas, būdavo nors iš tolo, viena akimi ar vogčiomis stebimi ir prasčiokų – šitaip valdžios žmonės buvo pakylėjami į jiems deramą dieviškumo rangą, kupiną pagarbios baimės ir nuostabaus susižavėjimo, kone ontologiškai skirtingą nuo prasčiokų egzistencijos, kas, žinoma, veikė kaip transcendentinė valdymo legitimacija. O aristokratus pakeitę kapitalistai tarsi nusileido iš aukšto dangaus ir kurį laiką elgėsi kukliau, lyg ir vengė viešai pabrėžti savąjį pranašumą bei ypatingumą, gal nenorėdami išsyk atskleisti visų naujojo valdymo būdo subtilybių, o gal ir patys, labai galimas daiktas, išsyk gerai nesuvokdami viso vykstančių pasikeitimų masto bei tų pasikeitimų

veriamų galimybių. Antai Tocqueville'is savo veikale *Apie demokratiją Amerikoje* kalba, kad turtas yra kliūtis turtingiesiems žmonėms veikti viešai ir pastarieji net priversti jį slėpti⁸. Tai šiandien mus gali stebinti ar trikdyti, ar būti laikoma vien savotiška praeities keistenybe. Tačiau, kita vertus, šis reiškinys, ko gero, būdingesnis visomis prasmėmis naujai amerikiečių visuomenei, kuri, lyginant ją su europietiška, neturėjo tradicinių socialinių, daugiau ir mažiau privilegijuotų visuomenės sluoksnių, taigi ir mažiau ar beveik visai neturėjo ir jokių savaiminių, su valdžia bei valdymu siejamų suprantamybių.

Kaip ten bebūtų, laikui bėgant kapitalo savininkų padėtis, jos ir savųjų reikalų įsisąmoninimas bei supratimas, jų įgyjama bei daroma įtaka savo reikalams tvarkyti, kaip ir noras pasipuikuoti, akivaizdžiai augo, tarsi atvirksčiai proporcingai mažėjančiam neturtingos daugumos supratimui, padėčiai bei įtakai bendriesiems reikalams tvarkyti. Nūnai juk turčiai atvirai ir itin agresyviai propaguoja save, savo nuomones ir savąjį gyvenimo būdą, leisdami skurdžiams pirmiausia pajusti nei žmogišku protu, nei techninių įrengimų virtualiais gebėjimais tarsi nebeaprepiamą turčius ir varguolius skiriantį atstumą, o antra, leisdami pastariesiems į save spoksoti, kiek tik šiems širdis geidžia, įvairiose magnatų valdomų televizijų ar interneto portalų kuriamose (perkamose) laidose ir transliacijose, virstančiose šiuolaikiniu naująjį išganymą žadančiu dangumi – naujųjų vargšų ir naujųjų turčių virtualaus susitikimo ir net savotiško jų tarpusavio pabendravimo (sic!) vieta⁹. Tai, ko gero,

akivaizdžiai patvirtina, jog turtingoji mažuma jau visiškai susigrąžino savo dominuojančias pozicijas ir nebesidrovi demonstruoti savųjų galių. Kitaip saktant, kapitalistinės sistemos ir visuomenės triumfas įgalino naują galingųjų mažumą sudarančių kapitalistų triumfą, jų dominavimą, (netiesiogiai) apimantį ir politinį valdymą.

O liaudis buvo ir bus valdoma visur: demokratijoje, monarchijoje ar oligarchijoje. „Liaudis egzistuoja ir yra tinkama tik tam, kad būtų išnaudojama [...], engiama ir verčiama tarnauti...“, – savajame spaudos organe rašė XVIII a. – tada, kai tik brėško naujoji epocha – prancūzų revoliucionierius Maratas, greičiausiai kaip tikras ir aistringas revoliucionierius turėdamas visiškai priešingą intenciją – demaskuoti ir galutinai sunaikinti visus liaudies išnaudotojus¹⁰. Bet atsitiko taip, kad demaskuotojai patys virto sumaniais manipulatoriais ir išnaudotojais – bent jau ta jų dalis, kuri tapo valdančiais. Tai bene visų revoliucijų kaip revoliucijų nelauktoji baigmė, nes jos iš principo negali atšaukti valdžios sudarymo bei valdymo principo ir pastarajam būdingos visuomeninės hierarchijos. Juk paprastieji žmonės visose valdžios ir valstybės valdymo formose geriausiu atveju tėra leidžiama suvaldyti tik save pačius, t. y. pagal funkcionuojančias socialines ir religines visuomenės normas priverstinai riboti savo norus, tramdyti savo aistras bei troškimus. Ir šie (susi)valdymo rezultatai dažnai būna tiesiog šurpinantys, kas, regis, tik patvirtina šių žmonių netinkamumą valdyti kitus. Todėl nenuostabu, jog po Didžiosios Prancūzijos revoliucijos se-

kusiu ir daug kam pagrįstą nerimą kėlusiu „tradicinės“ visuomenės dezintegracijos laikotarpiu buvo nuslopinti į viešumą iškilę ir smulkesniųjų savininkų, ir revoliucingojo proletariato norai bei politinės ambicijos valdyti vieniems arba valdyti drauge su kitais. Tad stambiojo kapitalo atstovai gali pagrįstai džiūgauti, per palyginti trumpą laiką pasiekę galutinę pergalę: sužlugdytas *ancien regim* ir jį palaikęs aristokratų luomas, atmesti ar palaidoti radikalesni kitų visuomenės grupių politiniai ir socialiniai reikalavimai, vadinasi, atsivėrė erdvė jų beribiam viešpatavimui¹¹.

Konstitucinė liberalios valdžios idėja – sumanyta kaip įstatymais grindžiamos valdžios galią ribojanti konstitucinių ir praktinių taisyklių sistema, kuri įkūnija visos politinės tautos aukščiausią galią arba jos suverenumą – uždeda konstitucinius saitus galimai valdžios savivalei pažaboti. Tačiau ji, regis, savo laiku nenumatė, kad tokių saitų prireiks jokiose konstitucijose nenumatytai kapitalo (ir interesų grupių) valdžiai apriboti, tad nežinia, kas ir kaip dabar tai gali padaryti. Todėl šia prasme konstitucinė idėja virto gražiai išrodančiu žaisliuku, kuriuo gali mėgautis realios valdžios netekę žmonės. Žinoma, masinės demokratijos kūrėjų bei jos propaguotojų intencijos buvo visiškai kitokios – tokie mąstytojai kaip Johnas Locke'as ir Immanuelis Kantas siekė individą paversti tikru visuomenės gyvenimo centru bei manė, kad politinės laisvės išplėtimas tik dar labiau prisidės prie laisvų piliečių dorovinio ugdymo(si)¹². O doroviškai išsiugdytų piliečių pripildytoje ir dėl to idealiai funkcionuojančioje demokratijoje

je net nesusidarytų jokios visuomenėje palankios terpės kapitalo ir interesų grupuotėms formuotis, ką jau kalbėti apie neteisinėmis priemonėmis didesniu ar mažesniu mastu jų atliekamą valdžios pasisavinimą ir piktnaudžiavimą ja. Deja, tai, kaip ir nemažai kitų dalykų, liko vien gražiomis ir, manding, naiviomis mąstymo srities intencijomis. Aišku ir tai, jog kapitalo grupėms ne iškart pavyko taip puikiai susidoroti su liaudimi, bet visgi pavyko. Ir dabar demokratija veikia tiek, kiek ir kaip jai leidžia veikti kapitalas – pinigų valdžia. Vykdomosios demokratinių šalių vyriausybės jau beveik neturi jokių galimybių apriboti visų siekiamybe paskelbtą laisvą kapitalo ir pinigų judėjimą, bet priverstos kurti sąlygas, „skatinančias kurti investuotojų

pasitikėjimą“¹³, o „valstybė kaip visuma, kartu su savo įstatymų leidžiamąja ir teismų valdžiomis, tampa rinkos suverenumo vykdytoja“¹⁴. Šitai patvirtina ir į viršvalstybinius darinius pretenduojančios institucijos – antai vienas iš svarbiausių Europos Sąjungos deklaruotų siekių, patį jos tapatumą kuriantis pagrindas išlieka laisvas prekių, žmonių, paslaugų ir kapitalo judėjimas, taigi tam pačiam kapitalui tarnaujantis dalykas.

Tuomet demokratinėi liaudžiai, kaip ir kitokių politinių santvarkų daugumai, belieka griebtis to paties: ji gali pasisotinti „duona“ ir be galo įvairiais, kartais be galo jaudinančiais, net narkotizuojančiais žaidimais, vienu kurių virto pati viešojoje regimų reginių erdvėje lyg savotiškame teatre vaidinama politika.

3. NEĮVEIKIAMAI PRIEŠTARAVIMAI?

Net ir kritikuojant demokratinę visuomenės sąrangą, sunku paneigti žinomą teiginį, jog demokratija yra mažiausia iš visų blogybių. Demokratija juk esanti išsivadavimas iš didesnių istorinių skriaudų, žiaurumų bei neteisybių nei tos, kurios, tarkime, glūdi liberalioje buržuazinėje ar senojoje aristokratinėje visuomenėje. Tai, žinoma, kelia mažai abejonių. Tačiau galime hipotetiškai spėlioti, kaip, pavyzdžiui, būtų vystęsis blogasis „senasis pasaulis“, jei jam būtų dar leista ilgiau ir savaimingai egzistuoti. Juk ne ką menkesnės Naujojo pasaulio problemos bei prieštaravimai netruko atskleisti visa savo jėga. Įsigalėjusios formaliai liberalios demokratijos tam tikru laiku išlaisvino žmones iš priklausomybės tiek savo luomui, tiek savo ponui,

tačiau vienus ponus netrukus pakeitė kiti, o vieną socialinę nelygybę ir neteisingumą pakeitė kita nelygybė ir neteisingumas. „Argi nematot turtuolių smurto, argi nepastebit, kaip kraupiai pinigų, kapitalo valdžia žemina žmonių?“ – jau XIX a. viduryje pasidarė nebeįmanoma to nepastebėti, kaip ir nebeįmanoma tuo viešai nesipiktinti¹⁵. Šios išvalgos sparčiau ar lėčiau brandino supratimą, jog – lygiai taip, kaip buvo užsimota prieš aristokratinę santvarką – dera kritikuoti ir buržuazinę santvarką, kurioje taipogi gausu prievartos bei neteisingumo elementų. Naujoji era, deja, neišpildė visų savo pažadų bei lūkesčių, o didžiulį ir egzaltuotą optimizmą perliejo į kai kada perdėtą, bet dėl to ne mažiau kankinantį pesimizmą.

Kaip galingas intelektualinis atsakas į vis labiau įsigalinčią ir perdėm kontraversišką kapitalistinę tikrovę minėtinos visa apimančios kapitalo valdomą visuomenę kritikuojančios koncepcijos, tarp kurių savo įtaiga, žinomumu bei jau kelis amžius neblėstančia įtaka neabejotinai išsiskiria Karlo Markso sudėliota politinė ekonominė doktrina. Tokį jos populiarumą ir paveikumą neblogai paaiškina tai, jog net XXI a. demokratinių valstybių neapleidžia pirminei kapitalizmo ir kapitalistinės visuomenės vystymosi stadijai būdingi prieštaravimai ir problemos, skvarbiai išvelgti Markso bei gausių jo pasekėjų. Greitai paaiškėjo, jog kaina, kurią paprastas žmogus sumokėjo už savo politinę ir ekonominę Naujųjų laikų laisvę, yra jo *negalimybė* dalyvauti valdyme arba naujosios modernios demokratijos sąlygomis įtvirtinta viešoji nelygybė valdžios ir valdymo atžvilgiu. Tiesa tai, jog anksčiau eilinis pilietis ir taip valdžioje nedalyvavo, bet atsirandantis skirtumas yra toks, jog anuomet eilinis pilietis bent jau neturėjo jokios taip vykusiai klaidinančios bei kerinčios iliuzijos (jei neimsime domėn trumpo antikinės demokratijos tarpsnio), taigi nebuvo ideologiškai suvystytas ir apdorotas – bandomas įtikinti tuo, ko iš tikrųjų nėra. O vaduotis iš gana mielų sapnų paprastai yra nepalyginamai sudėtingiau, negu patirti bei pripažinti atšiaurios tikrovės slegiantį realumą ir bandyti jį kaip nors racionaliai įveikti.

„Trumpas antikinės demokratijos tarpsnis“ yra svarbus bei vertingas ir kitais ne mažiau svarbiais savo bruožais, kurie iki šiol dar nebuvo deramai išryškinti. Žinomi istoriniai pavyzdžiai tarsi neatšaukiamai liudija demokratijos la-

bui, kad ir ką apie ją besakytume. Antai demokratija, dažnai būdama kad ir netiesioginė ar tik tariama ir todėl kritikuotina daugumos valdžia, antikinėje Graikijoje pasiekė stulbinančių laimėjimų, lėmusių visapusišką ir, kai kurių tyrinėtojų akimis, įvairiais aspektais iki šiol nepranokstamą Atėnų klestėjimą, nes buvo valdoma ne tradicinių prietarų ar autoritetų, o naujai surasto ir bet kada verifikuojamo *ratio* kaip (demokratinio) principo. Pasak daugelio tyrėjų, vėlesnės kartos nenustoja žavėtis tokiais formaliai išties įstabiai atrodančiais dalykais kaip paskiro individo įtraukimas, kompetencijų pasiskirstymas ir jų perskirstymas, vykdomosios valdžios galių ribojimas kasmet keičiant pareigūnus, pareigūnų pareiga atsiskaityti, darbo pasidalijimas ir kitų racionalių procedūrų sukūrimas ir t. t. – iš visų šių dalykų visumos būtent ir kildinamas nuostabusis graikų kūrybinės sąmonės proveržis, palikęs mums gausybę dvasinių kultūrinių paminkų – ligšiolinio klasikinio įkvėpimo šaltinių¹⁶. Visa tai neabejotinai gali būti siejama su paskiro individo svarba bei vienokiu ar kitokiu jo dalyvavimu politiniuose ir kultūriniuose procesuose, ko siekia ir dabartinė demokratija. Betgi pabrėžtina tai, jog antikinė demokratija anuomet buvo apribota laisvais piliečiais vyrais, taigi anaip tol nebuvo nei masinė, nei visuotinė, lyginant ją su dabartiniu savo analogu bei jo propaguojamais visų piliečių valdžios ir valdymo atžvilgiu lygiais įgalinimo siekiais, tad ir antikinės demokratijos laimėjimai šiuo požiūriu darosi akivaizdžiai sąlygiški. Net kai išgirtieji atėniečiai kalbėdavo apie jų tautos (*demos*) sprendimą, viso labo vos 10 procentų Atėnų gyventojų, kaip pažymi

tyrėjai, turėjo teisę dalyvauti priimančią sprendimą¹⁷.

Visa tai turint omenyje, nesunku manyti, jog antikinė demokratija senųjų graikų buvo sumanyta ne kokiais nors kitais tikslais, bet vien savajam tapatumui išgryninti bei jam išsaugoti. Kadangi šis tapatumas pasirodė vertingas daugeliu požiūrių, tai negailėta ir pastangų jam išlaikyti. Tiek ši tapatumą kurti, tiek jį palaikyti buvo įmanoma tik fiziškai apribojant erdvę, kurioje jis galėjo skleistis. Tam puikiausiai tiko polis kaip nedidelio savivaldaus miesto politinė organizacija. Būtent su poliū bei jo viešaisiais reikalais siejama ir pati Vakarų mąstyme prigijusi politikos sąvoka, teikianti filosofinį impulsą ir šiems svarstymams. Pažymėtina, jog senieji graikai anoje demokratijoje tiesiogiai ar per tarpininkus rūpinosi savo artimos ir betarpiškai gyvenamos aplinkos reikalais, o ne per savo „mistinius“ atstovus tvarkė tik išivaizduojamus valstybinio ar net globalaus masto reikalus, kaip kad esti dabar – beribis erdvės išplėtimas greičiausiai buvo demokratijai pražūtingas, nes išplovė ne tik realiai galimo, politinė mintimi ir veiksmu siekiamo ir todėl apčiuopiamo poveikio ribas, bet ir bet kokius galimus žmogiško suprantamumo kontūrus. „Graikų demokratija vis dėlto buvo nedidelio miesto valstybės fenomenas, graikų miestelėnų valdžios (savivaldos) forma tikrąją žodžio prasme“, – visą antikinės demokratijos esmę primena ir glaustai nusako ši antikinio valstybingumo tyrėjų sukurta formuluotė¹⁸.

Buvusios europietiškojo miesto autonomijos ir su ja susijusios pilietiškumo tradicijos prarastis Naujaisiais amžiais, galimas daiktas, iki šiol nemenkai įtako-

ja dabartinės demokratijos trapumą. Juk senųjų graikų supratimu, valstybės natūraliai išsivysto iš tokių pirminių bendrabūvio formų kaip šeima ir polis bei lieka (glaudžiai) su jomis susijusios. O šiuolaikinėje Europoje palaipsniui ryškėjo priešinga tendencija: stiprėjant nacionalinėms valstybėms, įgaudavusioms tiek demokratinį, tiek ir nedemokratinį pavidalą, kartu silpnėjo miestai kaip savaveiksmiai kultūriniai ir ekonominiai vienetai. Kaip galimo kultūrinio ir politinio atsinaujinimo šaltinis miestas ir šiandien, regis, per menkai vertinamas ir todėl nesulaukia reikiamo prodemokratinų jėgų dėmesio bei jų palaikymo¹⁹. Dabartinė miestų savivalda neretai vykusi apibūdinama kaip tam tikros vietovės valdymas (iš čia lietuviška sąvoka „vietvalda“), kuris tik palyginti menku mastu stipraus ir turtingo valstybės centro maloningai deleguojamas atitinkamoms demokratiniams rinkimams laimėjusioms politinėms jėgoms to paties centro numatytoms funkcijoms atlikti, kas, vėlgi, ryškiau atsiskleidžia naujosiose Rytų Europos demokratijose²⁰.

Negana to, savivaldžių antikinių demokratinų poliū piliečiai jautėsi ir saugesni, ir svarbesni dar ir tuo požiūriu, kad jiems buvo palikta (paskutinė) galimybė gelbėtis nuo pernelyg didelės turtingųjų ir galingųjų bendrapiliečių įtakos – *ostrakizmas*, kad ir kaip priešaringai šią praktiką bevertintume. Jokios panašios praktikos ar jos galimybės nerasime kapitalistinės visuomenės sąlygomis egzistuojančiose šiuolaikinės municipalinės ar parlamentinės demokratijos formose. Kai kur jose siūlomas ar netgi jau įgyvendintas demokratiškai išrinktų politikų atšaukimo mechanizmas nėra ir negali

būti laikomas ostrakizmo analogu dėl įvairių priežasčių, iš kurių viena svarbesnių yra tai, jog jis ne(pa)siekia didžiausią (nematomą) įtaką valdymui darančių kapitalo savininkų, o apsiriboja pastariesiems daugiau ar mažiau atvirai dirbančių, taigi iš principo ir lengvai pasiekiamų, ir lengvai pašalinamų, visgi ir palyginti lengvai kitais pakeičiamų politikų eliminavimu iš valdžios.

Dar kartą pažymėtina tai, jog jau Atėnų demokratijos klestėjimo metu garsiausios antikinės sokratikų filosofinės mokyklos, kurių nei svarbos, nei įtakos visam vėlesniam Vakarų politiniam ir filosofiniam mąstymui niekaip nepaneigsi, atvirai kritikavo demokratiją, visą politinį antikinio demokratinio polio gyvenimą prilygindamos aklam ir atsitiktiniam šešėlių žaismui tamsioje oloje, priešpastatydamos pastarajam filosofinių metafizinių principų pažinimą kaip tvirtą tvirtos

politikos (ir būties) pagrindą²¹. Būdami atviri aristokratinų, arba oligarchinių, valdymo formų šalininkai, žymiausi to meto filosofai, tapę Vakarų kultūros klasikais, vargšų daugumos valdžią atvirai laikė absurdiška, bendrajam labui nenaudinga anarchija ir daugumai galimai patikėtą teisę priiminėti politinius sprendimus palygino su gerai žinoma situacija, kai plaukiančio laivo vairavimas patikimas ne laivo kapitonui, o bet kuriam būtinais laivo vairavimo įgūdžiais nepasižyminčiam ir vairavimo patirties stokojančiam jūreiviui²². Straipsnyje svarstomos temos požiūriu tikrai svarbus dalykas yra tai, jog ši aštri filosofinė kritika buvo plėtojama demokratijai išgyvenant toli gražu ne blogiausias savo dienas, o veikiau patiriant bei prieš mąslaus proto akis pasidėjus vos ne galimai geriausią, taigi iki šiol taip ir nepranoktą demokratijos įgyvendinimo modelį.

PABAIGA

Suglaudžiant tekste svarstomą, nuo pat demokratijos atsiradimo antikinėje Graikijoje demokratijai aktualią jos tapatumo problemą, kuri naujai ir su didesniu aiškumu bei grynumu šiuolaikiniame pasaulyje natūraliai išskyla jaunose Rytų Europos demokratijose, taip pat svarbu pabrėžti tai, jog senoji graikų demokratija, nepaisant didesnių ar mažesnių laimėjimų, pasiektų jos klestėjimo metu – žvelgiant iš ilgalaiškės perspektyvos – gyvavo nykstamai trumpą laiką, nes žlugo, vadinas, pasirodė netinkama visuomenės valdymo ir valstybės sutvarkymo forma ilgesnės istorijos ir didesnio masto valdžios formų sudarymo požiūriu. Kaip naujaisiais laikais (iki modernųjų), taip

ir antikoje neturtinga ir, greičiausiai, dėl to visokeriopu neįgalumu pasižyminti dauguma užleido valdžią istoriškai nepalyginamai ilgesnį laiką ir daug patikimiau valdančiai turtingai mažumai, tuo būdu tarsi patvirtindama nepaneigiamą „viršaus“ ir „apačios“ dualumą bei „viršesnio“ aristokratinio ar kapitalistinio elito (natūralias) pretenzijas į valdžią.

Tad nors didesnę ar mažesnę intelektualų būrį kaip anksčiau, taip ir dabar nuoširdžiai kerį graži vizija demokratijos, kadaise *atsitikusios* ir dėl to *tikusios* palyginti nedidelio miesto politinėje savivaldoje, o jiems entuziastingai bei dažnai nesąmoningai pritaria plačiosios žmonių masės, manyti, kad masinėje visuomenėje

je veikia ta pati antikos graikų sugalvota ir žavėjimosi verta demokratija arba kad ji lengvai pritaikoma šiuolaikinėms masių visuomenėms, kaip ir tikėti, kad ji yra tikrai tobula ir nepamainoma visuomenės sutvarkymo forma, tai mažų mažiausiai apgaudinėti save ir kitus. Gal demokratijos paskirtis ir yra būti siektinos bei neblėstančios utopinės programos idealu, praktiškai neįgyvendinama doktrina – tobula platoniško tipo idėja, grynu savo pavidalu egzistuojančia vien apie ją mąstančiųjų galvose. Tai turėtų mus ne tiek

užliūliuoti ar nuraminti, kiek versti budriai pripažinti, jog visi bandymai ją praktiškai realizuoti yra labai riboti. Juk vos pamėginus demokratinę viziją pavesti praktine kasdienio gyvenimo tikrove, dažnai išrinkta nusivylimas arba pelnytai sulaukiama itin aštrios kritikos, kaip kad kam nors užsimojus realiai įgyvendinti tobulą platoniškąją valstybę, nes tuomet, kaip pastebi Karlas Raimundas Popperis, jos vietoje bandomas įkišti žiaurus ir todėl laisviems žmonėms nepriimtinas totalitarizmas²³.

Nuorodos ir literatūra

- ¹ *Europos mentaliteto istorija: Pagrindinių temų apybraižos*. Sudaryt. P. Dinzelbacher. Iš vokiečių k. vertė: A. Gailius, L. Katkus, L. Malakauskienė, S. B. Vanglikaitė, R. Zamuškevičienė. – Aidai, 1998, p. 400.
- ² Aristotelis. *Politika*. Iš senosios graikų kalbos vertė M. Strockis. – Vilnius: Margi raštai, 2009, 1318 b.
- ³ Ten pat, 1280 a.
- ⁴ Ten pat, 1319 a.
- ⁵ Ten pat, 1297 b. 9.
- ⁶ Ten pat, 1281 b.
- ⁷ Alexis de Tocqueville. *Apie demokratiją Amerikoje*. Iš prancūzų k. vertė V. Petrauskas. – Vilnius: Amžius, 1996, p. 283–290.
- ⁸ Ten pat, p.194.
- ⁹ Zygmunt Bauman. *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Iš anglų k. vertė V. Rubavičius. – Vilnius: Apostrofa, 2007, p.77–86.
- ¹⁰ *Europos mentaliteto istorija: Pagrindinių temų apybraižos*, p. 10.
- ¹¹ Ten pat, p. 420.
- ¹² Alvydas Jokubaitis. *Liberalizmo tapatumo problemos*. – Vilnius: Versus aureus, 2003, p.10.
- ¹³ Zygmunt Bauman. *Globalizacija: pasekmės žmogui*, p. 156–161.
- ¹⁴ Zygmunt Bauman. *Vartojamas gyvenimas*. Iš anglų k. vertė K. Kirtiklis ir G. Kadžiulytė. – Vilnius: Apostrofa, 2011, p. 124.
- ¹⁵ *Europos mentaliteto istorija: Pagrindinių temų apybraižos*, p. 420.
- ¹⁶ Ten pat, p. 398–400.
- ¹⁷ Ten pat, p. 1.
- ¹⁸ Ten pat, p. 398.
- ¹⁹ Gerard Delanty. *Europos išradimas: Idėja, tapatumas, realybė*. Iš anglų k. vertė A. Samalavičius. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002, p. 214–215.
- ²⁰ Žinoma, didieji Europos metropoliai, tokie kaip Londonas ir Paryžius, o mažesne apimtimi, spėtina, ir kitos Europos sostinės bei miestai, išsaugoję pirminį savarankumą, čia yra veikiau išimties bendrajame valstybių raidos ir miestų silpnėjimo kontekste.
- ²¹ Platonas. *Valstybė*. Iš senosios graikų k. vertė J. Dumčius. – Vilnius: Mintis, 1981, 514 a, 521 b.; Hannah Arendt. *Tarp praeties ir ateities*. Iš anglų k. vertė A. Šliogeris. – Vilnius: Aidai, 1995, p. 44–47, 122–125.
- ²² Platonas. *Valstybė*, 557 a–558 c, 488 a–e (Platonas. *Politikas*, 303 a). Aristotelis. *Politika*, 1279 b, 1297 a. Čia prisimintina, kaip po daugybės šimtmečių, nepaisant šių, regis, nepaneigiamų klasikinės filosofijos įžvalgų, susijusių su paprastų žmonių netinkamumu valstybei valdyti, rusiškojo proletariato vadas Leninas, siekdamas jau kitų tikslų ir modeliuodamas kiek kitokią situaciją valdžios ir valdymo atžvilgiu, paleido sparnuotą posakį, esą, kiekviena virėja gali valdyti valstybę; kaip ir prisimintini skausmingi tokio valdymo padariniai, t. y. tai, į ką visa tai išvirto.
- ²³ Žr. Karl Raimund Popper. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. Iš anglų k. vertė A. Šliogeris. – Vilnius: Pradai, 1998.